

Keeleuendus oli mõttetu ja ebavajalik? Kas tõesti?

Antoine Chalvin. Johannes Aavik ja eesti keeleuendus. (Gigantum humeris.) Tlk Heete Sakhai. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2023. 280 lk.

Johannes Aavik on iga eesti keele uurija jaoks tänuväärne suurkuju, kuivõrd tema keeleuendus, programmilised ja programmivälised artiklid ja raamatud, aga ka raamatutõlked võimaldavad pea lõputut avastamist, kuna neid on äärmiselt palju. Ja see avastusretk ei pruugi olla üksnes kurioosumite üle mõistatamise teekond. Pean siinkohal silmas Aaviku 1936. aasta tõlget populaarse prantsuse autori Paul Bourget¹ psühholoogilisest romaanist „Õpilane”, mille ridade mõistmiseks ei piisa lihtsalt suurest lugemusest, vaid appi tuleb võtta nii raamatu lõpus leiduv sõna-seletaja, Aaviku uudissõnade sõnastikud kui ka uustõlge.¹ See tõlge kajastab Aaviku keeleuenduste maksimumprogrammi ja seetõttu on seda iseäranis keeruline lugeda. Aaviku üle on nalja heidetud ka ajaleheveergudel, tuntud naljaloos on talle suhu pandud sõnad „Ma siirdusin peilale tuurima. Minu naasudes väljus too härra, no kelle ma es nenda ei niswalisust ega neresust vaid pigemini ujedust ja kes laikis koguni siirana. Ja selmet es etwi ma midagi tema reepimise luutmiseks. Ma koguni wäistusin talle, ta reenis wälja ja wäärduis. Nii ünnes tal kaota roim.”²

¹ P. Bourget, *Õpilane*. Tlk K. Ezzoubi. Tallinn: Eesti Raamat, 2011.

² Üks arvukatest selle anekdoodi versioonidest leidub ajalehe Meie Maa veergudel (23. I 1930, nr 8, lk 4). Sealsamas on toodud ka „tõlge”: „Ma läksin platvormile jalutama. Kui ma

Selliseid kurioosseid ja intrigeerivaid leide pakub keeleuenduse lugemisvara hulganisti, ja eesti keele üle mõtisklejatele on need suurepärase lähtekoht, et arutleda sõnalooime võimaluste üle. Pahatihti aga jäävad need arutluskäigud pinna-pealseks ja piirduvad kentsakate üksikjuhtude ekstsentrilisuse esiletoomisega. Tõsi, sellistest mõtisklustest on saanud sõnavõistlused väärt täiendust, aga seni, kuni uued (või taasleitud või velmatud) keelendid kasutusse ei lähe ja jäävadki ringlema vaid üksikute inimeste idiolektis või kitsas sõpruskonnas, ei ole sellest laiemale keelekogukonnale suuremat kasu. Keelesõbrad leiavad aga neilgi puhkudel toredat ajaviitelugemist ja on võimalik, et sellised käsitlused panevad mõne nooruki peas idanema sügavamad keelemudumise huvid, mis puhkevad õide tõsisemate õpingute käigus.

Märksa harvem kohtab keeleuenduse temaatikasse akadeemilise tõsidusega süüvivaid käsitlusi. Kui pidada keeleuenduse all silmas laiemat konteksti alates XIX sajandi keskpaigas tärganud suuremast tähelepanust eesti keele vastu ning lõpetades tänapäevaga (ühe lõpp-punkti asemel tuleks arvata, et see töö jääb kestma seni, kuni leidub keelekorraldajaid, keelearendajaid, sõnastike koostajaid, sõnauste eestvedajaid, loova keelekasutusega kirjanikke jt), peab nentima, et nii suurt pilti on korraga väga keeruline haarata. Kitsamas tähenduses saab keeleuendusest rääkida Johannes Aaviku võtmes ennekõike seetõttu, et just

tulin tagasi, läks välja too härra, kelle juures ma ei võinud konstateerida ei pahelisust ega häbematusust vaid ennemini pelglikkust, ja kes paistis olevat koguni otsekohene. Ja sellepärast ma ei võtnud midagi ette tema põgenemise takistamiseks. Ma koguni andsin talle teed, ta tormas välja ja kadus. Nii õnnestus tal korda saata roima.” (ortograafia tänapäevastatud). Vt ka M. Undo, A. Taavet, *Keele konksvingerduisi*. Tallinn: Puänt, 2023, lk 82–84.

tema sisustas selle mõiste konkreetse ja kavakindla sisuga. Antoine Chalvini 1994. aastal kaitstud doktoritöö on üks selliseid haruldasi pärleid,³ mis võtab Aaviku keeleuenduse temaatika põhjaliku vaatluse alla, laskmata end uurimistekonnal eksitada mõne üksiksõna või -nähtuse säravate virvatulede ahvatlusest. Selmet piirduda pealispinnaga, leidis Chalvin lähenemisnurgaks küsimuse, kuidas üldse on Aaviku fenomen loomuliku keele puhul võimalik. Mida Aavik tegelikult oma keeleuendusprogrammis hõlmas, milles seisnes selle sügavus ja millised olid tegurid, tänu millele suutis Aavik keelemaastikku sedavõrd suurel määral mõjutada? Sest viimselt ei ole ju olulised leksikaalsed üksikküsimused selle üle, kas peaks *luutma* või *välis-tama*, *mõntima* või *ümber lükkama* ehk *valeks tunnistama*, *teevima* või *saavutama*, vaid paradigmaatilised soovitusel alates produktiivsetest tuletusliidetest, nagu *-ard* (*köönard*, *lõhvard*), *-sk* (*larask*, *harjusk*) jms, millel on oma tähendusvarjund ja mille abil saab keeles juba olemas olevaid sõnu soovi korral laialdaselt nüansseerida, ja lõpetades (tõsi, mõnikord pisut utoopiliste) süntaksi täiustamise ettepanekutega (*no*-eessõna, *re*-tulevik, *tet*-kesksõna), rääkimata muudest arvukatest soovitustest, kuidas keelt varieerida, tõhustada ja kaunimaks teha. Ennekõike just kaunimaks teha, sest nagu Chalvin tabavalt rõhutab – Aaviku enda korduvate kirjelduste põhjal –, lähtus suur osa keeleuendusest just esteetikast. Esteetika mõiste puudutab ennekõike *ilu*, aga *ilu* on teatavasti vaataja silmades. Ehk siis: kogu keeleuendus oli justkui Aaviku süstemaatiline visioon sellest, mida tuleks teha, et eesti keel saaks *ilusa*(ma)ks.

Chalvini Aaviku-käsitlust lugedes jääb ennekõike silma küsimus, kas keele-

uenduse välja pakutud täiendused olid tõesti kasutatud ja ebavajalikud (allpool sellest lähemalt). Siit ei tohiks teha utree-rivat järeldust, et kogu keeleuendus oli asjakohatu ettevõtmine ja Aavik oli „mõtetu mees”. See oleks kohatu tõlgendus, ja kahtlemata ei tahagi Chalvin seda öelda. Ent rõhuasetusena või küsimusepüstitusena väärrib see esiletoomist kindlasti: kas peaks eeldama, et järgsilpides *o* taastamine on vajalik? Või *ü* asemel *y*-tähe kasutamine? Kust läheb piir esteetilise põhjenduse ja objektiivse vajalikkuse või olulisuse vahel? Pigem võiks arvata, et see piir on hajus ja kohati laiem, kohati kitsam nagu Venni diagrammidel. Tõttöelda võib paralleele märgata nüüdse aruteluga selle üle, kas keelekorraldus peaks olema kasutuspõhine (vaadata seda, kuidas keelekogukond keelt kasutab), normatiivne (autoriteet otsustab, et üks või teine vorm on sobilikum, ilusam, põhjendatum või õigem) või neid kahte suunda ühendav (vaadata tegelikku kasutust, aga arvestada ka normingute kehtestamise traditsioonidega).

Chalvin on asjatundlikult kirjeldanud ühelt poolt Aaviku keeleuenduse haaret – kokku 98 uuendusettepanekut – ja nende erakordset edukust: 62-st kõige olulisemast uuendusest foneetika, ortograafia ja morfosüntaksi valdkonnas menestus ehk saavutas edu 31 ehk 50% (lk 170–171). Teisalt on ehk isegi olulisem autori käsitlus sellest, mis neid uuendusi ajendas, millisel moel Aavik neid ellu viis ja miks tema uuendused on saanud eesti keele üldpildi tavapäraseks osaks. Tulles tagasi lihtsalt „vahvate” sõnaveidruste juurde: need uuendused, mida Chalvin oma teoses põhjalikult lahkab, on paradigmaatilist laadi, hõlmavad keelt palju laiemalt kui üksiksõnade tasandil. Küsimusele, miks see vajalik (või ebavajalik) oli ja kuidas kogu Aaviku keeleuenduse protsess kulges, on pühendatud Chalvini käsitluse kolmas ja

³ Põhjalikumaid käsitlusi on siiski teisigi, Aavikust on palju kirjutanud nt Helgi Vihma.

viimane osa, mahult väiksem kui kaks esimest, aga see-eest väga sisukas.

Pahatihti aetaksegi Aavikust rääkides segamini ühelt poolt sõnaloo ja teiselt poolt foneetika, ortograafia ja morfosüntaks. Keeleuuendus ei tähendanud tol ajal ainult keele rikastamist üha uute velmangute ja uudissõnadega. Nagu väitekirja põhjal kirjutatud teosele kohane, vaatleb Chalvin avaramat konteksti. Teose esimeses osas on ta võtnud põgusa vaatluse alla eesti keele kujunemise tausta, seejärel Aaviku eluloo ja tööd-tegemised. Teine ja mahukaim osa käsitleb keeleuuenduse sisu, selle teoreetilisi aluseid, uuenduste olemust (sh eraldi peatükis sõnaloomet). Kolmandas osas arutleb Chalvin uuenduste leviku etappide, kanalite ja vahendite ning uuenduste vastuvõttu seletavate tegurite üle. Lisades on käsitletud uuenduste loendit ning Aaviku kunstlikult loodud tüvesid. Võib arutleda selle üle, kas kogu see käsitlus on ammendav (küllap oleks ainest mitmeks sama mahukaks jätkuteoseks), küll aga on taotletud terviklikkust ja põhjalikkust ning see on kahtlemata õnnestunud.

Kuhu tõmmata piir subjektiivsuse ja objektiivsuse vahel? Kui Aavik ise lähtus suuresti esteetikast ja ilu põhimõttest, siis akadeemilises, Aaviku kohta kirjutatud tekstis saab ja tulebki subjektiivsusest hoiduda, kui see tekst on algselt kirjutatud dissertatsioonina doktorikraadi saamiseks. Nõnda ütleb Chalvin kokkuvõtte peatükis, et ta on oma uurimuses „järginud võimalikult deskriptiivset ja tõlgendavat lähenemisviisi, andmata Aaviku ideedele ja tehtule hinnangut” (lk 240), ja nendib samas, et viimaks on paslik sellest hinnangute andmata jätmisest „ettevaatlikult eemalduda”. Ainult et see ettevaatlik eemaldumine on üpris järsusõnaline: „Nagu olen näidanud, ei olnud see vajalik ega ratsionaalne keelekorraldustegevus. Lisaks Aaviku eksplitsiitsele teooriale ja

põhimõtetele lähtus see tegelikult loogikast ja ajenditest, mis olid põhiolemuselt kirjanduslikud. Puhtkeelelisest vaatepunktist oli Aaviku ettevõtmine paljuski mõttetu.” (lk 241) Nii et ... Aavik siis ikkagi oli „mõttetu mees”? Selle väikese erandiga, et keeleuuendust võiks (vaid?) „sisemise järjekindluse seisukohalt hinnata positiivselt” (lk 241). Chalvin ei vasta õigupoolest ka küsimusele, kas Aaviku eesmärk muuta keelt ilusamaks menestus või mitte. Põigates tekstis ettepoole, leiab sedastuse, et Aaviku tehislükud uudissõnad olid „kunstlikena meelevaldsed ja ühtlasi keeleliselt ebavajalikud” (lk 209); Aaviku „keele muutmise juhtum” **ei olnud keeleliselt vajalik**, kuigi „kõnelejate enamus on [Aaviku keeleuuenduse] sellegipoolest omaks võtnud” (lk 16); tema välja pakutud foneetiliste, ortograafiliste ja morfosüntaktiliste uuenduste seast „enamik [---] ei tundu funktsionaalselt midagi juurde andvat, sest mõisteid ja suhteid, mida need võimaldavad väljendada, sai enamikus juba varem piisavalt hästi edasi anda” (lk 174). Selliseid nendinguid esineb tekstis läbivalt, ent need ju ei ole hinnangud, vaid objektiivsed olukorra ja uurimisobjekti kirjeldused. Eks ole?

Paraku jääbki seda käsitlust lugedes esiplaanile autori karm kriitika: keeleuuendus oli keeleliselt mõttetu, Aaviku loodud uudissõnad olid meelevaldsed ja ebavajalikud, tema taotluse kohta keelt ilusamaks muuta ei saa järeldusi teha (selles suhtes, kas see õnnestus või mitte, väljaspool kirjanduskeelt), ja keeleuuenduse puhul on tegu lihtsalt kurioosse nähtusega, mille uurimisväärsust põhjendab see, et ühe inimese välja pakutud keeletäiendused võttis keeleüldsus äärmiselt paljudel juhtudel meeleldi vastu. Ja praegu poleks see enam kuidagi võimalik, aga Aaviku ajal oli.

Viimase seisukoha suhtes jääksin eriarvamusele. Ajad on muutunud. Kombed

on muutunud. *Omnia mutantur, nos et mutamur in illis. Πάντα ρεῖ.* Aga kas tõesti ei saa vähemalt kujutella võimalust, et ker- kib esile mõni autoriteet, kes võtab kasu- tusse nüüdisaegsed vahendid, madal- ja kõrgtehnoloogilised, ja teeb sama kõrget lendu, nagu tegi omas ajas ja oma vahen- ditega Aavik, teeks seda sama põhjalikult ja sama süstemaatiliselt? Tõenäosus, et see juhtub, ei pruugi olla sama kõrge nagu sajand (ja pisut enamgi) tagasi, aga kind- lasti ei ole see täienisti võimatu. Vähemalt mitte eesti keele puhul.

Chalvin kirjutas oma doktoritöö ja selle põhjal siin käsitletud raamatu prant- suse keeles. Aga mööda ei saa vaadata ka suurepärasest tõlkest. Heete Sakhai on Chalvini teksti nii osavalt ja ladusalt maa-

keelde ümber pannud (kahtlemata autori näpunäidete toel), et seda lugedes jääb tõsimeeli tunne, et tekst on eesti algupära. Ei ainsatki jälge *no*-genetiivist (tähendab, mitte Aaviku väljapakutud vormis, vaid kohmaka lausestuse kujul, mis Aavikut seda uuendust välja pakkuma ajendas) ega vääramatust vajadusest *re*-tuleviku järele. Ja veelgi enam: see tekst on tänu kaunile eesti keelele lausa sedavõrd ele- gantne ja kaasahaarav, et üheskoos põneva sisuga moodustub tervikuna vägagi kaasa- haarav ... *page-turner*. Lehepöörik? Ei. Johannes, palun nüüd ühte meelevaldset ja keeleliselt ebavajalikku uudissõna, millega seda mõistet jaunilt edasi anda.

MADIS JÜRVISTE